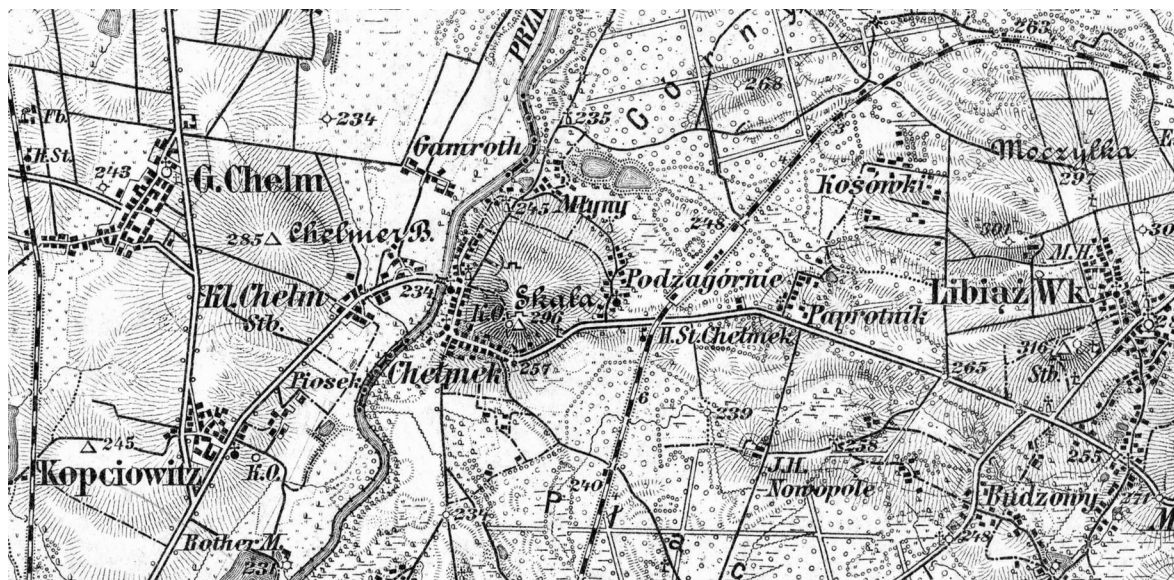

Marek Szuwarzyński

WZGÓRZE SKAŁA + 291,54 m

O wzgórzu i jego nazwie

Wzgórze Skała wraz z bliźniaczą Smutną Górą (+ 284,57 m, dawniej Chełmowa Góra, niem. Chelmer Berg) to dwa odosobnione wzniesienia na zakończeniu równoleżnikowego pasma wzgórz ciągnącego się wzdłuż doliny Wisły. Ich charakterystyczną morfologię dobrze pokazuje mapa austriackiego sztabu generalnego z 1906 roku z rzeźbą terenu przedstawioną przy pomocy kreskowania: wznoszą się one na wysokość 50 - 60 m ponad otaczający je stosunkowo płaski teren.

(ryc1 - skala 1:75000, arkusz Zone 5 Col XX Mysłowice und Oswiecim, szkic z 1894, druk 1906)

Sytuacja topograficzna stała się źródłem dla nazw miejscowych Chełm i Chełmek, tak bowiem od niepamiętnych czasów określano podobne wzgórza i położone obok nich miejscowości. Oczywiście, nie wyklucza to możliwości wywodzenia tych nazw z legend, opowiadań i anegdot.

(ryc2 - Krajobraz z "górami chełmowymi": widok ze Skały na Smutną Górę, oddzieloną doliną Przemszy)

Najstarszą publikowaną wzmiankę o wzgórzu Skała możemy znaleźć w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Słownik, opublikowany w Warszawie w latach 1880 - 1895, opracowano w latach 70. XIX w. Stąd wniosek, że nazwa Skała używana była co najmniej od połowy XIX w.

Skała 1.) wzgórze na płn. od wsi Chełmka, w pow. chrzanowskim, na lew. brzegu Przemszy pod $36^{\circ}54'15''$ wsch. dłg. g. F., a $50^{\circ}6'5''$ płn. sz. g. Kamieniołom wapienny i piec wapienny. Wznosi się 296 mt. nrm. (szt. gen.). Miejsce znaku triang.

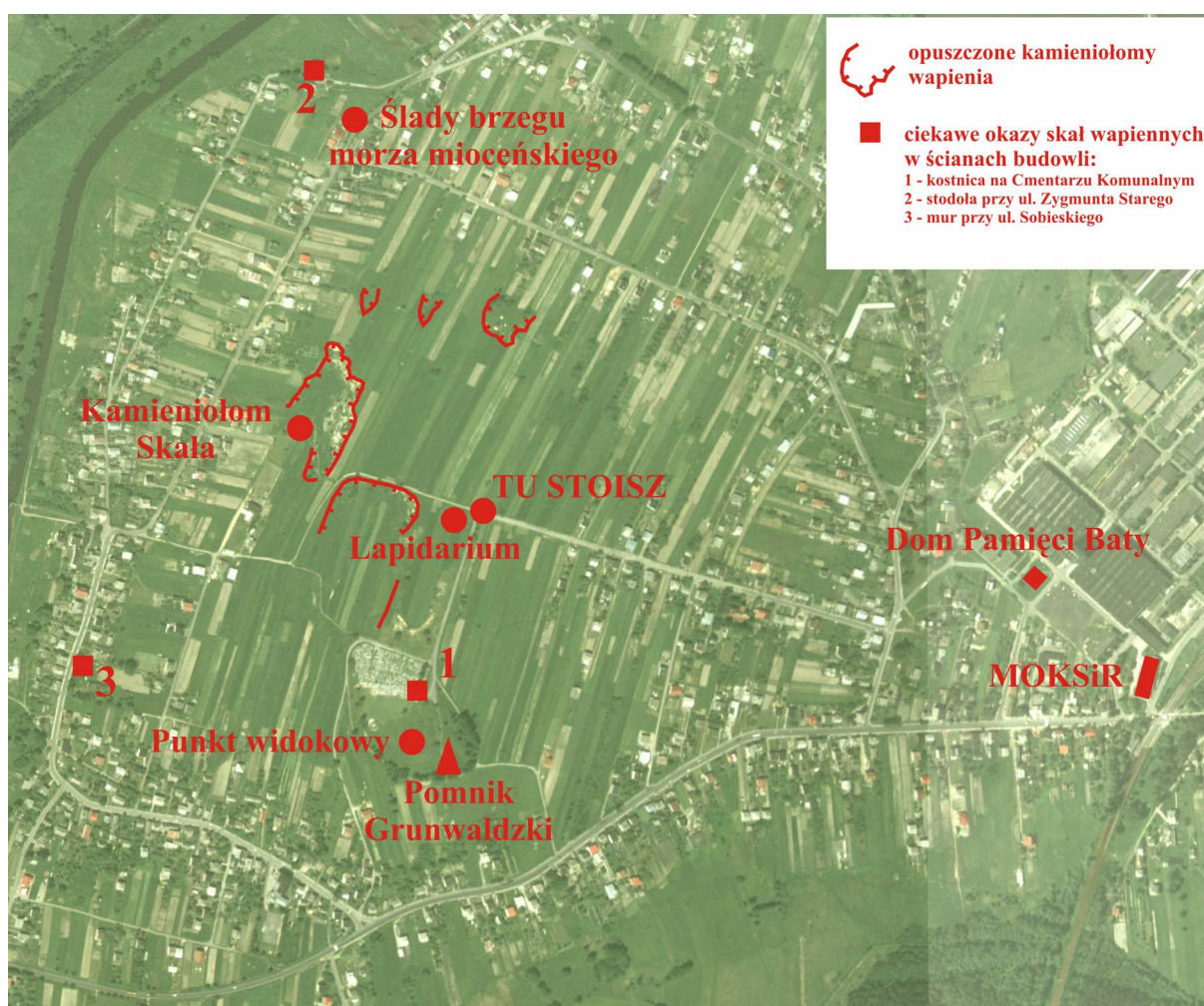
(ryc3 - Słownik geograficzny .., t. 10 (1889), s. 641, hasło Skała (1)).

Znak triangulacyjny (wieża) stał w miejscu wybudowanego później zbiornika wody.

Objaśnienia wymagają współrzędne geograficzne różniące się od obecnie używanych: długość geograficzną podano tu w stosunku do południka Ferro w rozumieniu austriackiego

sztabu generalnego (dziś odnosimy ją do południka Greenwich), zaś wysokość w stosunku do poziomu morza w Trieście (dziś jest to poziom morza w Kronsztadcie).

Ponieważ na wzgórzu nie ma kamienistych urwisk, a taka okoliczność skłoniła by nas dzisiaj do nadania takiej nazwy, można sądzić, że pochodzi ona od znajdującego się tu kamieniołomu, a jej źródłem jest od dawna zapomniane słowo *skala* w znaczeniu - rozpadlina, rysa, zadrapanie (jego echem jest używany do dziś czasownik *skaleczyć*). Ze słownika Lindego wiemy, że tak rozumianego określenia *skala* używano jeszcze na początku XIX wieku. W późniejszym o sto lat słowniku Karłowicza oznaczono je jako "wyraz staropolski". Trzeba zauważyć, że taka nazwa zachowała się w wielu miejscach na terenie Małopolski.

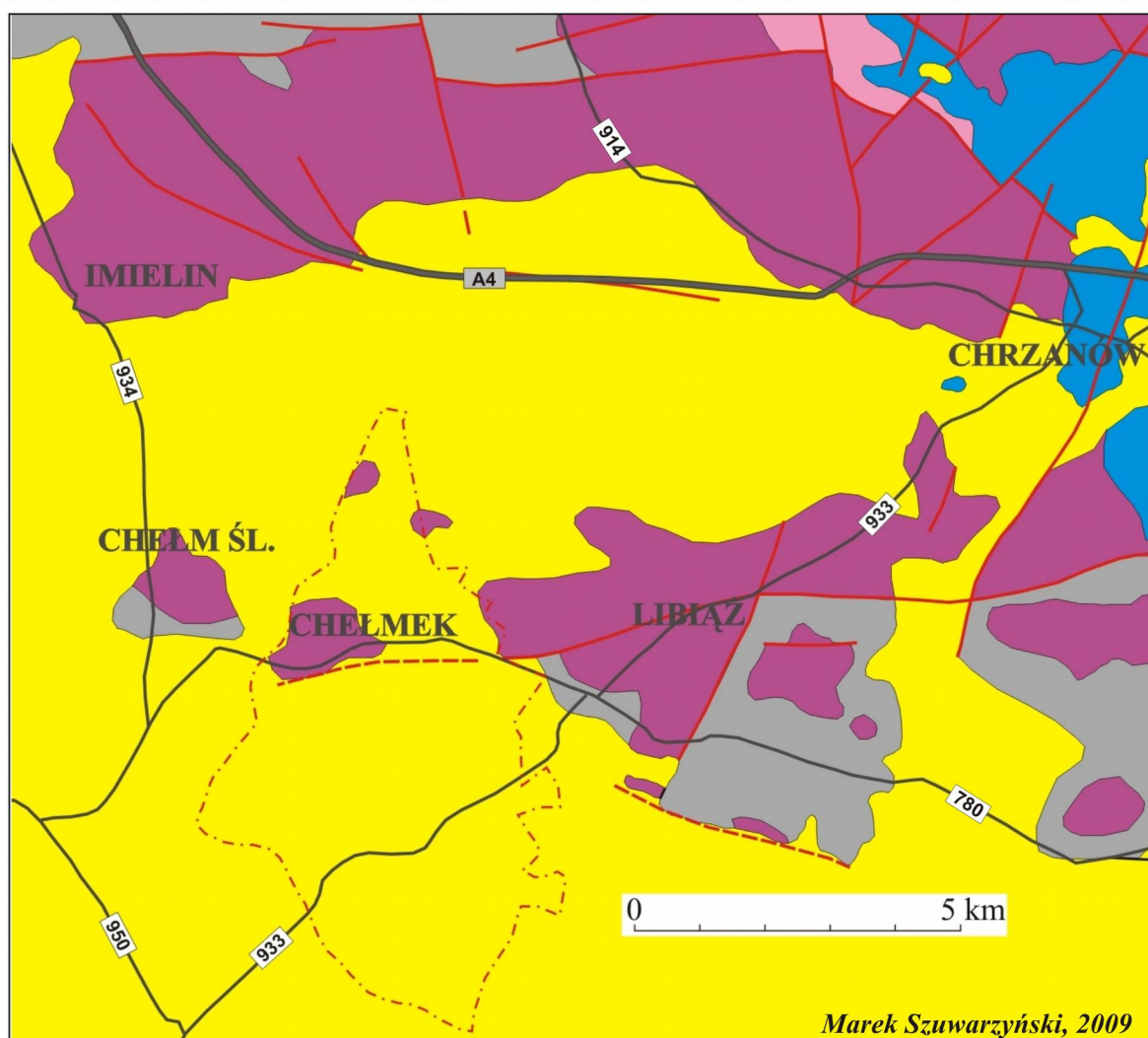
(ryc4)

Wzgórze Skala stanowi dominantę w krajobrazie Chełmka - zabudowa otacza wzniesienie, którego obecność wpływa na przebieg sieci dróg, w głównym zarysie zachowany od ponad 100 lat. Na wierzcholinie zlokalizowano Cmentarz Komunalny, zaś w pobliżu kulminacji ustawiono w 1910 Pomnik Grunwaldzki. Z jego okolic rozciąga się rozległy widok, obejmujący znaczny odcinek Karpat wraz z przedpołem oraz Wyżynę Śląsko - Krakowską.

Wzgórze było także obszarem wydobywania wapni, wykorzystywanych do palenia wapna oraz jako kamień budowlany. Z wydobytych tu wapni wzniesiono wiele budynków gospodarskich. Używano go także do budowy budynków mieszkalnych, głównie na podmurówki, oraz na ogrodzenia. Wydobywanie ustało na początku lat 70. XX wieku (nikt dokładnie nie wie, kiedy się rozpoczęło). Pozostały po nim dwa duże kamieniołomy na zachodnim skraju wierzchołki oraz trzy małe, na północnym stoku wzgórza. Nie zachował się natomiast piec wapienniczy zaznaczany na mapach od lat 70. XIX wieku.

Jak powstało wzgórze

MAPA GEOLOGICZNA OKOLIC CHEŁMKA

(ryc5 - Geologia okolic Chelmka)

Wzgórze Skała jest położone na południowym skraju Wyżyny Śląskiej, w południowej części Pagórów Jaworznickich. Wraz ze wspomnianą Smutną Górą zamyka od zachodu pasmo Wzgórz Libiąskich, obramowane obniżeniami, od północy Zapadliska Chrzanowskiego, zaś od południa - Kotliny Oświęcimskiej.

Choć w uformowaniu obecnej rzeźby terenu dużą rolę odegrały procesy erozyjne, jej założenia mają charakter tektoniczny. Rozwinęła się ona na strukturach uskokowo - zrębowych o przebiegu równoleżnikowym, równoległym do skraju Karpat. Struktury te są charakterystyczne dla skraju platformy środkowo - europejskiej i powstały podczas nasuwania górotworu karpackiego w górnym miocenie, tworząc odcinek zapadliska przekarpackiego. Główny uskok, stanowiący przedłużenie istotnego dla budowy geologicznej okolic Chrzanowa uskoku Żrebce - Libiąż, przebiega równoległe do ul. Piastowskiej, nieco na południe od niej, zrzucając blok ze wzgórzem Skała. Równoległe do niego uskoki, stopniowo zrzucające kolejne bloki znajdują się na północ od ul. Krasińskiego (ich przebieg nie jest dokładnie znany). Krawędź zrębu, czyli bloku podniesionego, znajduje się dopiero na linii autostrady A4.

W budowie geologicznej okolic Chełmka udział biorą skały reprezentujące górny karbon, trias oraz neogen, czyli według starszych podziałów stratygraficznych górny trzeciorzęd i czwartorzęd. Górny karbon, dostępny dla powszechnej obserwacji w odsłonięciach powierzchniowych i wyrobiskach okolicznych kopalni węgla, to krakowska seria piaskowcowa, liczący ok. 1000 m grubości kompleks warstw piaskowca z wkładkami łupków i pokładami węgla kamiennego. Powyżej występuje arkoza kwaczalska - czerwony piaskowiec, którego charakterystycznym składnikiem są fragmenty skrzemieniałych pni, zwane araukarytami.

Utwory triasu, reprezentujące dolną i środkową jego część, składają się z warstw wapieni i dolomitów o całkowitej miąższości ok. 170 m (na północny wschód od naszego terenu, w okolicach Chrzanowa pojawiają się też utwory triasu górnego). Na wzgórzu Skała mamy rozległe odsłonięcia wapienie z dolnej części triasu środkowego (wyższe części zostały tu zerodowane). U jego podnóża od strony północnej odsłaniają się okresowo w wykopach dolomitu zaliczane do triasu dolnego (retu), a w okolicy Leśnej Góry i w pobliżu Dębu także dolomity środkowotriasowe (dolomity kruszconośne).

Kolejną formacją, jaką można wyróżnić na tym terenie są utwory miocenijskie wypełniające zapadlisko przedkarpackie. Główną ich masę stanowią iły z wkładkami piaskowców, margli i

gipsów, znane z odsłoneń powierzchniowych w otoczeniu wzgórza Skała. Iły odsłaniają się w kilku gliniankach na terenie Bobrka, zaś iły gipsami w Nowopolu. Osobliwością tej okolicy jest występowanie utworów litoralnych (przybrzeżnych) miocenu: w dolinie Przemszy na północny zachód od wzgórza (rumowiska klifowe) oraz w okolicy dworca kolejowego (wapienie ostrygowe oraz iły z ostrygami).

Zasięg najmłodszych osadów, reprezentujących w dawniejszym podziale czwartorzęd, jest zbliżony do zasięgu miocenu, dlatego na mapie połączono obie formacje i pokazano jako neogen. W odróżnieniu od morskiego miocenu są to osady lądowe, związane z akumulacją piasków wodno - lodowcowych w pleistocenie. Piaski te pierwotnie miały znacznie większą grubość (liczne ślady pokazują, że pokrywały w całości wzgórze Skała). Większość z nich została jednak usunięta przez erozję wywołaną rozwojem i pogłębianiem doliny górnej Wisły. Z piasków przemieszczanych podczas tych procesów powstawały i powstają nadal osady aluwialne, zwłaszcza w dolinie Przemszy.